

EGY KÉZIRATBAN MARADT MAGYAR-LATIN SZÓTÁRTÖREDEK 1580 TÁJÁRÓL.

Közli : NAGY GYULA.

Az Országos Levéltárban a gyulafehérvári káptalan lajstromozatlan iratai közt, IV. cs. 12. sz. a., őriztetik egy kézirat-töredék, egy magyar-deák szótárnak töredéke, mely — a mennyire már a külső jelek : u. m. a papiros minősége s az írás characterere alapján is megítélhető — a XVI-ik század második feléből, 1580 tájáról való lehet.

A magyar szótár-irodalom Pesti Gábortól Szenczi Molnár Albertig, mind szóanyag, mind tudományos feldolgozás tekintében nagy haladást mutat. Míg Pesti 1538-ban megjelent hat nyelvű szótárában csupán tárgyak szerint csoportosítva, minden nyelvtani magyarázat és bővebb értelmezés nélkül adja a latin szavaknak megfelelő olasz, francia stb. és magyar szókat, s utána Szikszai Fabriczius Balázs hasonló csoportos rendszerrel, bár a nagyobb csoportokon belül némileg betűrendet is követve, de leginkább csak a névszókra terjeszkedve ki, még szintén elég kezdetleges munkát nyújt 1574-ben szerkesztés alá fogott szótárában tanítványai kezébe, tíz évvel később Calepinus tolmácsa már a kor egész szókincsét felöleli, szabatos értelmi meghatározásokat ad, s kiterjedt nyelvismerettel és lelkiismeretes gondnal dolgozva illeszti meggyűjtött anyagát a híres dictionarium tudományos rendszerébe. Azonban a dolog természete hozza magával, hogy Calepinusnál a magyar szónak — úgy mondván — csak alárendelt, mellékes szerep juthatott; magyar-deák szótárt, mely a Calepinus magyarázója által felhalmozott szókincset feldolgozta volna, egész a XVII-ik század elejéig nem mutat fel

irodalmunk. Szenczi Molnár Albert az első, ki egyéb források mellett Calepinust is lehetőleg kimerítve, 1604-ben megjelent szótárához magyar-deák részt is adott. Általa új phásisba lép a magyar szótár-írás.

Töredékünk, mely magában véve is érdekes nyelvemlék lenne, kétszeres érdekűvé válik az által, hogy eredete épen a vázolt irodalmi korszakba, még pedig igen közel ahhoz az időponthoz esik, melyben Calepinus első magyar szavú kiadása napvilágot látott.¹ Összevetve a töredéket Calepinus szótárával, első pillanatra felötlő, hogy szerzője ennek a mintájára dolgozott. Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin classicusok idézve leggyakrabban, mint Calepinusnál.² Önként az a gondolatunk támad, hogy Calepinus magyar munkatársának kézírata van előttünk, ki az Európaszerte elterjedt nagy hírű latin dictionariumnak megfelelőleg egy magyar-latin szótár dolgozását is elhatározta, a munkához hozzá fogott, abban kétségkívül előre haladt, talán el is végezte; ki tudja? Nekünk csak fájlalnunk lehet, hogy a becses műnek csupán csekély töredékét őrizte meg számunkra az idő a gyulaféhvári káptalan levéltárának valamely poros zugában, honnan napfényre kerülván, kötelességünknek tartottuk, azt a magyar nyelvtudomány és bibliographia hasznára közzétenni.

Ki volt Calepinus magyar tolmácsa? E kérdésre alaposan megfelelt Szily Kálmán, midőn idevágó akadémiai értekezésében³ kritikailag kimutatta, hogy Calepinus magyarozója minden valószínűség szerint Szántó (Arator) István jezsuita volt, ki e munkát erdélyi, vagy legalább Erdélyben működő rendtársaival 1580—1584 között végezte. A rendi hagyomány is régtől fogva Szántónak tulajdonítja Calepinus magyarozatát, legújabbban pedig Fraknoi vallja, hogy Szily Kálmán említett értekezésében ez irodalomtörténeti kérdést tudományosan eldöntötte.⁴

¹ Eddigi tudomásunk szerint Lyonban, 1585-ben.

² Cicero (ad Atticum, in Verrem, de Amicitia, de Senectute, de Oratore). Plautus (Captivi), Terentius (Andria, Eunuchus, Adelphi, Hecyra), Apulejus. Curtius, Gellius, Plinius stb.

³ Nyelvtud. Ért. XIII. 8.

⁴ Egy magyar jezsuita a XVI. században. Budapest, 1887. 50. l.

Szótár-töredékünk provenientiája szintén Szily következtései mellett szól.

Szántó Istvánt, mint tudjuk, sok hányattatásai között 1588-ban Gyulafehérvárra vitte sorsa. Itt érte a számkivetés Erdélyből, mely után előbb a premontrei rend által elhagyott turóci prépostság jószágain: Sellyén, Znió-Váralján, utóbb pedig Morvaországban az olmützi collegiumban talált menedéket. Ismeretes, hogy könyvei és kéziratai, egyetlen készülóban lévő munkája kivételével, melyet magával megmentett, Znio-Váralján pusztultak el tűz által, azon alkalommal, midőn Révay Márton a Boeckay Istvántól neki adományozott prépostsági javakat fegyveres erővel elfoglalta.¹

Miután Szántó István és társai Calepinus magyarázatával még 1585 elkészültek, hihetőleg ekkor fogtak hozzá a tervezett magyar-latin szótár szerkesztéséhez, mely Szántónak gyulafehérvári tartózkodása idején már egészen, vagy legalább jó részben készen lehetett. Valószínűleg ez alkalommal maradt ott az a töredék, melyet pontos és hű másolattal ezennel közrebocsátunk.

En. . . . en dolgom wolna, en te wolnek. Pulchre dicitur, si in isto essem loco, pro eo quod est, si meum esset negotium, si mea res ageretur.

En magam : egomet; *en magamert* : vide *magamert* ; ego, egone.

Enczenbenecz : vide *gyewmeolchtaletok*.

Ene.

Enck : musa -ae ; f. p. lat. significat cantum, unde musica, musicus; musica-cae, et musice-ces ; f. t. Scientia quae modum canendi demonstrat. Artem tractare musicam, periphrasticos, dictum pro comoedias scribere.

Enckles : occentus, pro concertu. Valer. Max. Occentusque soricum auditus. — Succino -is, submissa voce cano; unde succento² frequ. incencio-nis; incino. Propert. Seu varios incinit ore modos.

Cano, intercino : *dolgom keozbc encklek*. — *Ellenc encklek* :

¹ Fraknoi id. m. 44—48. ll.

² Így; helyesen *succentio*.

occino. — Percino : *eneklem, eneklek; enekelwe mondany ky walamyt.* — Procino : *vyzontak eneklek.*

Ode-es, sive odae. — *Enekloehaz* : odeum, alii¹ odaeum; lat. cantilenarium.

Praeludium dicitur illa modulatio vocum, quae ante initium cantus fieri solet, quae et praecentio dicitur. Praeludo, anteludo.

Psallo -is, n. t. cano, citharam pulso; et proprie de psalmis dicitur. — Psalmus -mi, m. s. latine canticum quod ad psalterium cantaretur. — Psalterium, latine organum laudatorium. — Psaltes, cantor; psalteria, cantatrix.

Choreuma : *enek.* — *Feo enekhordozó mester* : praecentor, chorostates.

Enek, kyt mykor az scenabol ky ozlottak, eneklettek : exodium.

Enekleo : aves, poetriaae.

Enek : assa vox.

Enekes gyermek : calasatri.²

Eng.

Engedelmes : mitis; unde mite, mitius, mitissime. — Mitesco, mansuesco, mitifico. Plin. Lib. 8. cap. 7. Capti celerrime mitificantur hordei suceo; de elephantis. — Moriger -a -um; obediens. Morigeror, moremgero. Ter. in Adolph. Si adolescenti esses morigeratus. — Inde morigeratio et morigere. — Clemens, elementia; facilis; blandus; tener -a -um, pro mite. — Tenerasco sive teneresco, mitesco, misericordia ducor. — Placidus, placiditas, placide; placor, placabilitas ipsa; placitus -a -um, quod placuit; placo : *engeztelem.* — Obsequibilis.

Engedetlen : cereus ad vitium; monitonibus asper; durae cervicis; contumax, contumacia, contumaciter; vide *kemeny.* — Est rebellis; iactat iugum; contrastimulum calcitra; mordet frenum; et Agamemnonishostia; contra stimulum calces iactat. — Pervicax.

Engedetlenkedem : tergiversor -aris.

Engedek : cedo, concedo; datur, pro conceditur. — Gerere morem. — Indulgeo; unde indulgentia et indulgitas. . . . . Obsecundo, a secundus fit; Significat autem : omnia alterius nutum facere, vel in melius convertere. — Obsequi.

¹ Igy helyesebben *aliis* vagy *aliquando* lenne.

² Igy; helyesen *calasastrus*, vagy *calasaster -tri.*

Engedelem: obsequela -ae, f. p. Morigeratio. Plaut. Omnes parentes facient obsequi. — Obsequibitis, qui obsequitur: *engedemes*. Gell. ¹ Lib. 2. cap. 29. Cognatos affinesque illos ferme tam obsequibiles esse ait. — Obsequiosus, qui facile obsequitur. — Obsequium: *engedelem*. — Obsequor. Obsequi animo, est indulgere sibi, sive genialem vitam agere. Aliquando etiam accusativo iungitur. Gell. Lib. 2. cap. 7. Sed ea tamen quae obsequi non oportet. Hinc obsequens, obediens. Obsequenter abverb.

Obtempero, morem gero. Cic. Sic mihi semper obtemperavit, tamquam filius patri.

Parco, permitto, concedo, tolero.

Quiesco, aliquando pro permitto. Cic. ad Att. Lib. 7. Quiescat rem adduci ad interregnum.

Sequor: *keowetem*. Sequi amicum, est facere quod amico placet, et obtemperare illi. Sic: sequi suam fortunam; consuetudinem sequi; naturam ducere. Vide *hagiom, tewreom* (tűröm).

Sallust. Eratque ei cum Fulvia nobili muliere vetus consuetudo, cui cum minus gratus esset, quia quae inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit, et minari interdum ferro, nisi sibi obnoxia foret; est morem gereret.

Nem teorweny zerent jarny walamibe el, hanem engedny: decedere de suo jure.

.....at se cunctis non gravatim; a..... te, obsecundat tibi.

Terent. Nam absque te fuissem hodie, nunquam ad solis occasum viverem. *Ha te nem woltal wolna, nem engetted wolna*. Angustia ² temporum non fert: *nem zenuedi*.

Non licet mihi per te. Plaut. Asinaria vult esse si per nos licet. — Terent. in Ecira: ³ *Pèr me exquirere licet*. — Dare manus, est dedere se et victum fateri. Plaut. Do manus. Cic. Attico: Sapienter igitur quod manus dedisti, quodque etiam ultro gratias egisti.

Engedek ncky: accipio, ut accipio sententiam.

¹ Gellius Aulus.

² Igy; helyesen *angustiam*.

³ Hecyra.

El engedem : condono.

Engedelmesen : bona venia.

Inconcessus, quod non conceditur.

Engedelmesen zenwedny : recte ferre aliquid, est probe, patienter, remisse. — *Meg engedem* : remitto. Cic. Remitto tibi et condono. — De supplicio remittere, est supplicium diminuere.

Engedelmbeol : precarius -a um; est quod precibus petenti utendum conceditur. Curt. Sed precarium spernebatur imperium.

Nem hadny, nem engedny : vide *tyltany*. — Curt. Omnis haec regis paruit regi.

Nem engedem, nem boczatom. Deerrare dicuntur iaculantium ictus, cum scopum non attingunt. Plin. Lib. 28. cap. 8. Tantumque est vanitatis, ut si ad brachium adalligetur superioris rostri dextrae pars¹ deus, iaculantium ictus deerraturos negent.

Engesztelny : mitigo -as; comp. commitigo; mi. . . . mitigaturus, quod habet vim mitigandi. — Reconcilio, ut reconciliatio.

Occursare numinibus, est deos placare. — *Aldozattal engesztelni* : lito -as, n. p. Sacrificio deos placo. Suet. in Caes. Deinde pluribus hostiis caesis, cum litare non posset, introiit curiam. — Inter litare et sacrificare hoc interest, quod sacrificare est veniam petere, litare est propitiare et votum implere. — Comp. *Perliso*. Gell.

Flectere precibus : vide *cnyhitem, lagitom*. Lenio, mulceo, placo, flecto, Sallust. — Petere muneribus, osculis, precibus. — Placo placido; idem placabilis, placatio. — Complaco, placamen, placamentum. — Plaut. in Capt. Prin. Tu deum hunc saturitate tranquillum facias tibi. — Mulceo -es -si -sum, vel -ctum. Sallust. Lenita iam ira, postera die, liberalibus verbis permulcti sunt. Illum nobis placatam reddi : vide *chendesitem*.

Engesztelodny : mollesco. Ovid. 1. Metam. Precibus si numina iustis vieta remollescunt, si flectitur ira deorum.

Engesztelhetetlen : indeprecabilis. Verg. Natequis indomitas tantus dolor excitat iras.

Enf.

Enfeleolem meg lehet : per me licet.

.....vide *kezdet*.

¹ Igy; helyesen *partis*.

Erette. Cic. Ut nemo a senatu et a bonorum causa steterit constantius. Idem pro Climul. Non modo dicendi a reo, sed ne surgendi quidem potestas fuit. Vide *oltalmazny*. — De, pro, propter. Terent. Ecquid me amas de fidicina; est propter fidicinam. — Ad mea verba haec fecerunt.

Erette valo : Vicaria mors dicitur, quae pro altero subitur. Vicaria manus apud Quint.¹ quae in pugna pro altero datur. Vicarius -a um, quod vicem alterius gerit, sive obtinet, et in eius locum successit.

Erte lezek : vide *munkalkodom*. — Suo nomine, est causa sui. Caesar in Comment. Odisse etiam suo nomine caesarem et romanos. — Propter. — Ratio aliquando ponitur pro causa. Cic. Cum propter rationem belli quinque dies essem moratus. — Pro ponitur interdum pro causa, sive propterea. Cum dicimus, pro mutus animo, pro reconciliata gratia. Interdum pro loco. Ut pecuniam ei dedi pro praedio.

Ertem : intelligo; unde intellectus et intelligentia, intelligens, intelligenter intelligibile. — Subintelligo : *ertem valamenyere*.

Claret mihi : vide *tudom*; unde declaro : *erteni adom*.

Cerno, translate. Tota voluntas tua mihi cernitur.

Video; video quam durum sit hoc aggredi.

Praescio. Ter. And. Nonne oportuit praescivisse me ante. A quo praescientia.

Capere mente. Capit intellectus, mens. Accipio, tenes, concipio animo, habeo animo; sic habeto : *igy erch* (érts).

Sentio -tis -si -sum. Plin. jun. Cupio abs te scire quid sentias.

Percipio, teneo, cognosco. Curt. lib. 3. Nondum enim Memnonem vita excessisse cognoverat. Idem lib. 3. At Darius nunciata morte Memnonis, haud secus quam par erat motus.

Habeo. Cic. Nam sic habeto.

Ex narratione eius statim subolfaciebam : *ertem vala*. Irae nonnihil subolet ratio. — Cic. Sed ut properus ad ea accedam quae a te dicta sunt. — Primoribus labris vel digitis, attingere, sumere, et parum eam rem de qua agitur, intelligere. Plaut. in in animo. (?) Atque etiam modo versabatur mihi in labris primo-

¹ Quintilianum.

ribus. Cicero in Oratore : Quae rhetores ne primoribus quidem labris attigissent.

Ertelem : dianoea, lat. mens, sive intellectus. — *Ertelem* : sensus, sententia ; senticulus diminutive, argumento captus. — *Ertelem* : suffragium -gii ; voces illae quae dabantur in comitiis et in tabellis describebantur. — *Ertelme* : substantia, pro materia ac nervis rei. Plin. Substantia omnis orationis fuit cohortatio eius ad pacem. — Vide *magiarazny*.

Egy ertelmen lenni : vide *eggyet erteni*.

Ertelmennekwl walo : vide *homalios*.

Erteni adom, zayaba ragom : inculco, oggannio, multum dico.

Job ertelemmel : significantius, significanter.

Ertelmet ky mondani : Seneca : Antequam sententiam proferam.

Ertelmere menni : discedere in sententiam alicuius, pro accedere.

Ertelme a fabulanak : epimythion.

Ertelmes : eutrapelus ; lat. facilis, comis ; vide *tyztesseges, emberseges*. — Liberale responsum, est ingenuum et minus dissimulanter prolatum : *ertelmes felelet*. Cic. ad Att.

Nem ertem : doctorem ac lumen desiderare, est desiderare rei alicuius difficilis ac obscurae interpretationem. Cic. ad Trebon. lib. 7.

Ertelmes bezedewseg : charientismos ; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas.

Ert erkeolchew : vide *alhatatos*.

Ertelkezni : vide *keresny*.

Ertelke zerent keolteny : suo se pede metiri, est sumptum facere pro modulo facultatum suarum.

Ert lean : vide *lean*.

Ertellen : vide *embertelen*. Transgressus fines humanitatis, alienus a humanitate, expers humanitatis.

Ertelmes : Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. 16. — Literae magna verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. — Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. — Prudentes et multi officii

et consilii literae. — Literae amantissime et honorificentissime scriptae. — Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.

Meg ereztnek az mehek : apes coloniam mittunt; vide *bo-chatas*.

Ereztem : vide *zabadsagot adok neky*.

Le erezkevény : procumbo -bis; significat interdum demitti. Plin. de arundine: Folia (inquit) a medio internodio cum plurimum desinunt vestiri. procumbuntque.

Eretnek : Satis scio fuisse, qui illum depravatae religionis nomine in crimen vocaverint. Haeresi pollutus.

Ereo, ereos : fortis, fortitudo, fortesco, fortifico, forticulus; acer, acerrimus; firmus, firmo, firmamentum, firme et firmiter; comp. affirmo, confirmo. — Fixum. Non satis fixum habet consilium. — Adamanteus, viribus aeditior, praefractus. — Virilis, pro forte, magnanimo. Ter. Animo virili.

Ereo : vis, uis, f. t.

Ereozak : vis, pro violentia; violo, violentus; violo proprie virginem; inviolatus, intemeratus. Vis, pro multitudine et copia. Liv. magna vis ex Sicilia adventa.

Ereochke : viriculae, f. p. Viror -oris. Viriditas, per translationem pro vi et fortitudine. Cic. de amicitia: Senectus aufert viriditatem.

Murus ahenaeus, cataphractus, undique munitus. Infractus. Verg. Turmis ut infractos adverso monte latinos. — Viros illi infractabile est. Plin. Lib. 19. cap. 5. *Ereos*.

Latus aliquando pro viribus et spiritu ponitur. Cicero, de Senectute: Neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis.

Mas et masculus, pro forte; unde masculo -as, roboro; a quo commasculo. Apul. Lib. 2. de Asino: his cognitis animum meum commasculavi.

Ereosseg : munimen, munimentum; idem quod munitio, quae proprie castrorum est.

Ereossitem : munio; comp. communio, circummunio, ut materie aut fossa; emunio, praemunio.

Nervosus, pro forte; unde dicimus rem esse sine nervis, est debilem. Cic. Omnibus enim nervis mihi contendendum est. *Teljes eroemmel*.

Ereos, ereossen : vide *kemeny*.

Ereos valamibe : *pertinax*.

Ereos vastag : *validus magnarum virium dicitur*. Pomp.
Homo in currendo vertitus.

Vigor; unde *vigorosus, firmus*.

Ereossitem : *obstino, obfirmo*; hinc *obstinatus, est offirmatus, aut perseverans, ut obstinata voluntas, obstinata pudicitia*; inde *obstinatio, firmitas animi* : *tekelles* (megtökéllés). *Obstinate* adverb. — Ter. in *And*. Ita ne *obstinate operam dare, ut me a Glycerio miserum abstrahat*. — *Obvallo, circumvallo*. Cicero, pro lege agraria : *Eum locum nobilitas praesidiis firmatum atque omni ratione obvallatum tenebat*. — *Praevaleo, antecello, est quasi in maiori pretio sum*. Aliquando significat *potentioem esse, seu robustioem*; hinc *praevalesco, pro invalesco*; et *praevalidus* adiect. est *praeptens, valde potens*; *praevalide*.

Ereos : *ratum*.

Ereotelen : *irritum*. Ter. in *Hecyra* : *Ne quod egissem esset ratum*. Cicero, de *Oratore*. *Ratum habere aliquid, est approbare, confirmare. Ratum facere quod vulgus dicit, ratificare. Ratum mihi est, est approbo, confirmo*. — *Fortiter ferre, pugilice*. — *Robur, unde robo, corrobo*. — *Sancio -is -civi -citum, vel -xi -ctum*; aliquid *sanctum vel consecratum facio*. — *Stabilio -is*; hinc *constabilio*. Plaut. in *Capt*. *Ego rem meam constabilivi*.

Ereie valaminek. Ter. in *Eun*.¹ *Neque tam imperita, ut quid amor valeat, nesciam; est vim amoris*. — *Aculeus, ut aculeus orationis*.

Ereossen : *pugilice*.

Ereyet rea vetny : *adjicere vires*.

Robustus. — *Ereombe vagiok* : *vigeo -es*. — *Inter vigetum et vigen hoc interest, quod vegetum sit incolume, vigen forte*.

Nagy ereossen, vastagon : *Remisse disserere et nervose contraria sunt. Graviter, severe, prisee*.

Ereos ember : *strigones*,² *-a -um*; *densarum virium homines*.

¹ Eunuchus.

² Igy; helyesebben talán *strigoneus*.

Eggyk tagaggia, masyk ereossiti. Ter. in And. Ego illud sedulo negare factum, ille instat factum; est contendit factum
Ereom zerent : pro virili faciam.

Homo valens, idem est quod viribus praestans. Cic. in Verrem. sex lictores circumstant valentissimi, et ad pulsandos verberandosque homines exercitatissimi.

Quadrati hores, pro firmis.

Gell. Lib. 9. Qui viribus et magnitudine et adolescentia, simulque virtute caeteris antestabat.

Ime a töredék. Vajjon az eredeti kézirat magának Szántó Istvánnak kézírása-e, vagy csak munkatársai valamelyikétől származik? — nem merjük eldönteni. Annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy Calepinus magyarázói hagyták reánk, csekély vigasztalásul a nagy veszteségért, mely e derék munka többi részeinek elpusztulásával irodalmunkat érte.¹

¹ Tisztelt barátunk ezen érdekes közleményére felhívjuk nyelvtudósaink figyelmét.